

РОЗВИТОК В УКРАЇНІ МАЛОГО ЖІНОЧОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню історії становлення та розвитку малого жіночого промислового підприємництва в Україні протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: історія, мале жіноче підприємництво, кустарні промисли, гендерні відносини.

Статья посвящена исследованию истории становления и развития малого женского предпринимательства в Украине во второй половине ХІХ - начале ХХ века.

Ключевые слова: история, малое женское предпринимательство, кустарные промыслы, гендерные отношения.

Is complex research of history of becoming and development of womanish home industrial enterprise and related to him socio-economic, gender and traditionally domestic relations in the villages of Ukraine of the second half ХІХ - to beginning of ХХ age.

Key words: womanish home enterprise, handicraft industries, gender relation, amateurishness.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що друга половина ХІХ – початок ХХ ст. для Наддніпрянської України, яка входила до складу Російської імперії, була часом активізації модернізаційного процесу, проведення широкомасштабних ліберальних реформ і соціальної трансформації суспільства. Урядовий курс на розвиток великої індустрії й приватного підприємництва сприяв подальшому розвитку ринкових відносин в Україні, що знайшло своє відображення й в рості самих різних форм жіночих промислів і ремесел. Актуальність теми дослідження визначається потребою об'єктивного вивчення стану наукової розробки історії малого жіночого промислового підприємництва другої половина ХІХ – початку ХХ ст.

Аналіз актуальних досліджень. Суттєвіший внесок в наукову розробку обраної проблеми зробили такі дослідники як С.Ю.Барсукова [4], Олена Боряк [6], П.Ганжа [10], О.Р.Кісь [22] та інші. Проаналізувавши їх роботи, можна зробити висновок про відсутність комплексного історіографічного дослідження розвитку малого жіночого підприємництва в Україні у другій половині ХІХ - початку ХХ ст.

Мета статті полягає у історіографічному дослідженні процесу розвитку малого жіночого промислового підприємництва як суттєвого компонента гендерних відносин в соціально-економічному розвитку України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Початок науковому вивченню історичного розвитку малого жіночого підприємництва в пореформеній Україні було покладено вже в 1860-ті роки. Саме тоді в науковій літературі й публіцистиці розгорнулася дискусія щодо доцільності поширення участі жінок у господарському житті Російської імперії, у тому числі й про шляхи розвитку жіночого кустарництва в українських губерніях. Перші спроби наукового аналізу жіночого підприємництва були зроблені в основному у формі уривчастих заміток і невеликих статей, представлених у різних періодичних виданнях. Їхня поява була тісно пов'язане із практикою і планами російського уряду та місцевої влади щодо докорінного реформування всього народного господарства країни. Написані з різних приводів й на різні теми, публікації цього періоду мали одну суттєву загальну рису, а саме всі вони носили публіцистичний характер й були ще досить далекі від вимог, які повинні ставилися до історико-економічних і гендерних наукових досліджень.

Українські та російські дослідники 60-х років ХІХ ст. досить об'єктивно оцінювали перші успіхи й перспективи розвитку малого жіночого підприємництва в Російській імперії, в тому числі й у дев'яти українських губерніях. Оцінювали по-різному, але при описанні участі жінок в дрібному підприємстві частіше переважали песимістичні настрої. У певній мірі, початок формування нових оптимістичних поглядів щодо розвитку жіночих промислів і ремесел поклали серйозні наукові праці Є.М.Андрєєва [1], В.І.Василенко [8], В.П.Воронцова [9] та деяких інших авторів роботи яких вийшли у світ в 60-80-х роках ХІХ ст. Саме в цей час різні проблеми розвитку жіночого підприємництва в Україні стали викликати науковий і практичний інтерес, оскільки кустарна промисловість впевнено займала важливе місце в соціально-економічній системі країни. Але вивченням жіночих промислів займалися дослідники, серед яких переважали не історики, а урядовці, економісти, юристи, статистики, земські діячі та ін.

Остаточне утвердження жіночих студій як важливої ділянки української історії відбулося завдяки ученим, що присвятили свої розвідки власне проблематиці жіночої праці в кустарній

промисловості. Це насамперед дослідження С.О.Давидової, яка наприкінці XIX – початку XX ст. стала одним з найбільш авторитетних дослідників жіночого кустарництва в Україні. У написаній С.О.Давидовою в співавторстві з К.М.Полоцькою, К.І.Беренс і К.О.Свиденською об'ємній монографії, спеціально присвяченій дослідженню історії жіночого промислового підприємництва в Російській імперії [12], та в її численних наукових статтях були розкриті головні особливості розвитку жіночих промислів в Україні, показані досягнення та труднощі цього процесу [13; 14]. Наприкінці XIX – початку XX ст. у вітчизняній історіографії вже нагромадився значний фактичний матеріал присвячений участі українського жіноцтва в кустарних промислах, були зроблені спроби визначити їх географічне розміщення, з'ясувати вплив на їх динаміку природно-кліматичних факторів. Майже два десятка статей і дві монографії, в яких значну частину матеріалу було присвячено аналітичному вивченню розвитку жіночого ткацтва в Україні, вийшли з під пера В.А.Доливо-Добровільської [15; 16]. Економічні та виробничі особливості розвитку окремих жіночих виробництв розкрили О.В.Бабенко [3], М.Езерський [17] та багато інших авторів. Серед основних причин виникнення жіночого кустарництва в пореформеному українському селі всі вони вказували на сезонність сільськогосподарських робіт, на необхідність додаткових прибутків, на швидке руйнування традиційних патріархальних гендерних відносин тощо.

В основному оптимістично дивилися на долю малого жіночого підприємництва в Україні такі автори кінця XIX - початку XX ст. як М.В.Пономарьов, М.Ф.Даніельсон, М.О.Каблуков, М.В.Довнар-Запольський, О.О.Карелін, В.В.Саранцев, М.Н.Соболев, яким вдалося значно просунути вперед вивчення нашої проблеми. Характеризуючи численні жіночі промисли й ремесла з позиції слов'янофільства й народництва, вони зуміли виявити в їхньому розвитку багато позитивних тенденцій – повсюдний ріст чисельності селянок-підприємниць, створення умов для появи нових кустарних виробництв, розширення їх географії, поступальне вдосконалення техніки й технології. Розвиток і ринкова трансформація жіночого підприємництва розглядалися як закономірні явища післяреформеного часу. У цілому дорадянський період історіографії нашої проблеми характеризувався використанням фрагментарних даних про розвиток окремих жіночих виробництв, здебільшого заснованих на анкетних матеріалах і особистих обстеженнях. Проте, у цей період був накопичений значний фактичний матеріал, намічені ряд ключові проблеми, що зачіпали різні аспекти розвитку жіночого домашнього підприємництва в українському селі.

Дослідницька активність у вивченні історичного досвіду жіночого кустарного виробництва у пореформеній Наддніпрянщині, яка стала характерною для 1920-х років, була обумовлена новими віяннями емансипації, зокрема боротьбі жінок за можливість працювати нарівні з чоловіками, а також зростаючим значенням самого жіночого дрібного підприємництва в економічному розвитку країни. У цей час у зв'язку з переглядом державної гендерної політики й переходом до непу питання про участь українського жіноцтва в дрібному промисловому підприємстві та про рівність чоловічої і жіночої праці набуло в суспільстві особливої гостроти й значення. Статті на ці теми не сходили зі сторінок періодичної преси, жваво дебатувалися в публічних доповідях, незмінно ставилися на порядок денний усіляких господарських з'їздів і нарад. В дослідженнях з історії розвитку жіночих промислів намітився перехід від деталізації до узагальнюючих висновків. Всі ці нові тенденції знайшли своє найбільш повне відображення в працях О.Зарембського [19], С.Зарудного [20] та інших радянських дослідників.

Дослідники другої половини 1920-х років намагалися опанувати нові на той час принципи історичної фемінології, вдало узагальнювали та систематизували статистичний матеріал про участь українського жіноцтва в кустарних виробництвах. Новий фактичний матеріал і висновки про особливості післяреформеного розвитку жіночих промислів в українському селі дістали певне висвітлення в книгах, брошурах і статтях С. Колоса [23], Г. Левченко [24], Я. Риженко [25] і багатьох інших. Жіноче промислове підприємництво розглядалося цими авторами лише в контексті загального соціально-економічного розвитку українського села. Але, їм все-таки таки вдалося значно розширити характеристику історичної проблеми, що розглядається, уточнити її етапи й географічні межі.

Починаючи з 1928 р. вивчення історії кустарного виробництва поступово скорочується. У цілому, тривалий період з кінця 30-х й до початку 50-х років XX ст., по суті, випали із процесу наукового вивчення історії українського доколгоспного селянства. Лише в першій половині 1960-х років ця тимчасова зупинка в дослідженні історії промислового підприємництва українських селянок зрештою завершилася. Нові концепції історичного минулого з більшими труднощами пробивали собі шлях в офіційній історичній науці й знайшли певне відображення в роботах Є.В.Арсенєвої [2], О.М.Бодника [5], Н.Глухенької [11], Л.Вагіної [7] та багатьох інших. Завдяки

зусиллям цих дослідників 1970-1980-ті роки стали періодом найбільш швидкого відродження в історичній науці інтересу до дослідження історії малого жіночого підприємства в пореформеній Україні.

Серед виданих в ці роки в Україні праць, в побудові яких певною мірою були використані принципи історичної фемінології, найближче до предмета нашого дослідження підступилися такі історики, як К.І.Матейко, О.Л.Мороз, О.Т.Нестер, М.Р.Селівачов, Л.Орел та інші, які висвітлили різні аспекти пореформеного розвитку різних українських народних промислів. На цьому фоні істотно вирізнялися досить масштабні дослідження українських істориків О.О.Нестеренко та О.К.Жука. Зокрема в монографії О.К.Жука були розкриті основні фактори широкого розвитку килимарського промислу, визначені основні напрями та форми участі в ньому українського жіноцтва [18].

Останній етап в розвитку історіографії проблеми, який розпочався на початку 1990-х років й продовжується до теперішнього часу, характеризується спробами вітчизняних істориків вивчати жінок в історії та історію жінок, опираючись на принципи гуманітаристики. Особливу увагу історики стали приділяти вивченню жіночого досвіду, жіночої ідентичності, жіночого бачення світу й т.п. Саме в цей період, разом з появою терміна гендер, виникло поняття гендерної історії. Приклади використання гендерних підходів для наукового вивчення історії жіночого домашнього підприємництва були продемонстровані в роботах С.Ю. Барсукової [5], П. Ганжи [10] та багатьох інших авторів. В останні роки у центрі вивчення українських істориків особливе місце займає аналіз опосередкованої ролі гендерних відносин у пореформеній кустарній промисловості, виявлення міжособистісних взаємодій кустарів різної статі. На цьому фоні істотно вирізнялися монографія О.О. Боряк, присвячена етнографічним аспектам народного ткацтва [6] та статті й кандидатська дисертація О.Р.Кісь, присвячені місцю жінки в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ - початку ХХ ст. [21; 22]. Вони по-новому висвітили найскладніші проблеми розвитку жіночих промислів і ремесел в Україні.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши наукові роботи з історії малого жіночого підприємництва, можна зробити висновок про те, що в Наддніпрянській Україні протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. істотно змінювалася роль жінок у підприємницькій діяльності, що дає можливість судити про те, наскільки вдалося українському суспільству перебороти стереотипи традиційної патріархальної культури, відмовитися від старих суспільних стереотипів і виробити в ході ліберальних реформ нову філософію й нормативну базу жіночого підприємництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Е.Н. Кустарная промышленность в России / Е.Н.Андреев. – СПб.: Тип. А.С.Суворина, 1882 – 31 с.
2. Арсеньева Е.В. Узорные ткани / Е.В.Арсеньева // Русское декоративное искусство. – М.: Искусство, 1965. – Т.3. – С.267-283.
3. Бабенко А.В. Коцарство в Харьковской губернии / А.В.Бабенко // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902 / Под ред. граф. Уваровой. – М.: Тип. Мамонтова, 1905. – Т.1. – 751 с.
4. Барсукова С.Ю. Женское предпринимательство: специфика и перспективы / С.Ю.Барсукова // Социс. – 1999. – №9. – С.75.
5. Бодник А.М. Бойківська прядильно-ткацька техніка і термінологія / А.М.Бодник // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №4. – С.37-51.
6. Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / О.Боряк. – К.: Друкарня СП “Українська книга”, 1997. – 201 с.
7. Вагіна Л. Унікальні вироби у музеї етнографії народів СРСР / Л.Вагіна // Народна творчість та етнографія. – 1968. – №4. – С.78-83.
8. Василенко В.И. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии / В.И. Василенко. – Полтава: Тип. Н.Пигуренко, 1887. – Вып.2. – 1887. – 55, 62 с.
9. Воронцов В.П. Очерки кустарной промышленности России / В.П.Воронцов. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1886. – 233 с.
10. Ганжа П. Таємниці українського рукомесла / П. Ганжа. – К.: Мистецтво, 1996. – 190 с.
11. Глухенька Н. Килими з Дніпропетровщини / Н.Глухенька // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №1. – С.82-87.
12. Давыдова С.А. Кустарная промышленность России. Женские промыслы / С.А.Давыдова, Е.Н.Полоцкая, К.И.Беренс, Е.О.Свидерский. - СПб.: Изд. отделом СЭ и СС, 1913. – 440 с.
13. Давыдова С.А. Кустарная промышленность в Подольской губернии / С.А. Давыдова // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т.7. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1903. – С.1-15.
14. Давыдова С.А. Кустарная промышленность Владимирской, Курской, Полтавской, Бессарабской и Воронежской губерний / С.А.Давыдова // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т.1. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1892. – С.72-144.

15. Доливо-Добровольская В.А. Ткацкий промысел в Грайворонском и Кролевецком уездах / В.А.Доливо-Добровольская // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т.2. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1894. – С.80-88.
 16. Доливо-Добровольская В.А. Улучшение ткачества в Вятской, Черниговской и Псковской губерниях / В.А.Доливо-Добровольская // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. Т.2. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1894. – С.371-386.
 17. Езерский Н. Кустарная промышленность и ее значение в народном хозяйстве. – М.: Б/в., 1894. – 112 с.
 18. Жук А.К. Українські народні килими (XVII – поч. XX ст.) / А.К. Жук. – К.: Наук. думка, 1966. – 151 с.
 19. Зарембский А. История и техника тканья украинских килимов / А.Зарембский // Материалы по этнографии. Т.III. Вып. первый. – Л.: Издание Гос. Русского музея, 1926. – С. 1-18.
 20. Зарудний С. Кустарно-промысловая кооперация и ее перспективы / С.Зарудний // Хозяйство Харьковщины. – 1923. – №2-3. – С.4-12.
 21. Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в традиційній українській сім'ї XIX – початку XX ст. / О.Р.Кісь // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян: Збірник наукових праць. – К.: Стило, 1999. – С.49-55.
 22. Кісь О.Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX - початку XX століття: гендерні аспекти: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / О.Р. Кісь. – Львів, 2002. – 20 с.
 23. Колос С. Українська тканина / С.Колос // Червоний шлях. Громадсько-політичний і літературно-науковий журнал. – 1928. – №5-6. – С.222-230.
 24. Левченко Г. Кошикоплетіння / Г. Левченко. – Х.-К.: Держ. вид-во України, 1929. – 106 с.
- Риженко Я. Килимарство й килими Полтавщини (До виставки килимів Полтавського держ. музею 1 лютого – 15 березня 1928 р.) / Я.Риженко. – Полтава: Полтава-Поліграф, 1928. – 16 с.